

Pedaqogika

Pedaqoji ədəbiyyatımızda işlənən ərəb mənşəli sözlər

Zülfüyyə Şiriyeva

Xalq Təhsil Muzeyinin direktor müavini

Açar sözlər: pedaqogika, təhsil, tərbiyə, pedaqoji anlayış.

Ключевые слова: педагогика, образования, воспитание, педагогические понятия.

Key words: pedagogy, education, upbringing, pedagogical conception.

Tərbiyə, təhsil və təlimin məzmun, forma və metodlarını dərindən pedaqogika elmi Azərbaycanda XIX əsrin II yarısında formalaşmağa başlasa da, pedaqoji fikir və maarifin tarixi daha qədim dövrlərə aiddir. Pedaqoji irsimizə nəzər saldıqda bugünkü nailiyyətlərimizin keçmişdən qidalandığını şahidi oluruz.

Pedaqogika elmi pedaqoji prosesi, yəni milli və ümumbəşəri dəyərlərin (sistemləşdirilmiş bilik, bacarıq və vərdislərin, habelə mənəvi keyfiyyətlərin və psixoloji qüvvələrin) məqsədyönlü, planlı və müntəzəkli aşılması prosesini dərənir.

Bu gün pedaqoji ədəbiyyatımızda işlənən anlayışlar arasında müxtəlif cənəbi sözlər yer almışdır. Onlar arasında ərəb mənşəli məfhumlar da az deyildir. Vaxtilə ərəb xilafəti tərkibinə daxil olmuş və islam dinini qəbul etmiş xalqların dillərində olduğu kimi Azərbaycan dilində də ərəb söz və ifadələri geniş yayılmışdır ki, onların bir qismi pedaqoji ədəbiyyatımızda istifadə olunan anlayışlardır.

Söz ehtiyatına görə dünyanın zəngin dillərindən hesab edilən və qrammatik qaydalarının müərkəbliyi ilə fərqlənən ərəb dili sami dillər qrupuna mənsubdur. Burada sözlər əksər halda üç, bəzən də dörd samitdən ibarət kökə istinad edir.

Kökdən daxili fleksiya yolu ilə müxtəlif formalı yeni sözlər əmələ gətirilir. Məsələn: "kəmələ" kökdən "kamil", "kamal", "mükəmməl" "təkmil", "təkamül" və s. düzəlir.

Pedaqogika sahəsinə aid olan ərəb mənşəli məfhumların lüğəti mənalarnı açıqlamaq və onların mahiyyətinə aydınlıq gətirmək məqsədilə pedaqoji anlayışların bir qismini nəzərdən keçirək.

Pedaqogika elminin başlıca kateqoriyalarından olan "təhsil" sözü ərəb dilində "hasil etmək, nail olmaq, əldə etmək, öyrənmək" mənalarnı verən "hasələ" kökündəndir.

Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununda yazılmışdır: "Təhsil - sistemləşdirilmiş bilik, bacarıq və vərdislərin mənimsənilməsi prosesi və onun nəticəsidir". Hər bir dövlətin və millətin inkişafında onun təhsilinin müstəsna rolu var. Təsəvvüfi deyil ki, ulu öndər Heydər Əliyev təhsili "millətin gələcəyi, müstəqil dövlətin təməli" adlandırmırdı.

Strateji əhəmiyyət kəsb edən və prioritet fəaliyyət sahəsi olan təhsil geniş anlayışdır. Onun bütün növləri və formaları (məktəbəqədər, ibtidai, natamam orta, ümumi, orta ixtisas, texniki peşə, ali, pedaqoji, tibbi, hərbi, dini və s.) bu anlayışda cəmlənib. Hər tərəfli inkişaf etmiş şəx-

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Əhmədov H.M. Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixi. Bakı: Təhsil, elm, 2011.

2. M.Ə.Sabir. Hophopnamə. Bakı: Yazıçı, 1992.

3. Tağıyev Ə. Azərbaycanda pedaqoji fikrin inkişaf tarixindən. Bakı, 1961.

P.Гусейнзаде

Педагогические взгляды Мирзы Алекпер Сабиря

Резюме

В статье указывается роль М.А.Сабиря в развитии истории педагогики Азербайджана. В его стихах, публицистических статьях анализируются мысли о воспитании и образовании. Также, в статье раскрывается его школоведческая и учительская деятельность.

R.Guseynzade

Pedagogical views Sabir Mirza Alakbar

Summary

The article shows M.A. Sabir's role in the development of history and education science of Azerbaijan. In his poems and sociopolitical articles are analysed thoughts about the upbringing and education. Also, M.A. Sabir's works show his school and teach activities.

lərlə silahlandırmaq, onda sadəlik, təvəzökarlıq, vətənpərvərlik, əməksevərlik, insanpərvərlik, düzlük və doğruluq, xalq mənəfeyi uğrunda mübarizlik kimi keyfiyyətlər formalaşdırmaq;

- Təlim prosesində tərbiyəvi vəzifələri həyata keçirmək, təlim, tərbiyə, və ictimai faydalı işləri kompleks şəkildə hər bir fərdin yaşına və psixoloji xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırmaq;

- Tərbiyə və təlim işlərində müəllim əməyinə yüksək qiymət vermək, müəllim - şagird münasibətlərini humanist, demokratik və pedaqoji asarlar üzərində qurmaq, müəllimin ixtisas biliyinə, elmi, pedaqoji, psixoloji və metodik biliklərə uyğunlaşdırmaq, düzgün və salis nitqə malik olmasını, yüksək əxlaqi, mənəvi keyfiyyətlərə sahib olmasını vacib hesab etmək;

- Cahillik və nadanlıqdan uzaqlaşmaq, insanların mütərəqqi biliklərə uyğunlaşdırmaq, məktəbin böyük rola malik olmasını dəyərləndirmək və xalq arasında məktəbin rolunu yüksəltmək, təbliğ etmək.

M.Ə.Sabirin şeirləri, yaratdığı nəğmələr, mənzum hekayə və təmsillər öz ictimai - əxlaqi, ədəbi-bədii tərəvətinə bu gün də saxlayır, gənclərin yüksək ideya və əxlaqi, mənəvi və estetik tərbiyəsində mühüm rol oynayır. M.Ə. Sabirin tərbiyə, təhsil, maarif və mədəniyyət haqqında fikirləri Azərbaycan məktəbinin fəaliyyətinə, maarif və mədəniyyətinin inkişafına, pedaqoji fikir tarixinə yeni məzmun gətirmiş və onu daha da inkişaf etdirmişdir.

Görkəmli satirik şairin, böyük pedaqog və müəllimin anadan olmasının 150 illiyinin qeyd olunduğu vaxtda onun böyük ideyaları daha əzəmətli səslənir və gənc nəslə bir daha əsrin sürəti ilə ayaqlaşmağa çağırır.

Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor H.Qasimov

siyyətin formalaşması, yaradıcı potensialdan, informasiya texnologiyalarından istifadə bacarığı, yüksək ixtisaslı mütəxəssis kadr hazırlığı və s. təhsilimizin əsas məqsədləridir.

Müasir dövrdə cəmiyyətin inkişaf səviyyəsi elmi tərəqqi ilə sıx bağlıdır. Elm anlayışı "bilmək, məlumat olmaq" mənalarını verən "aləmə" kökündəndir. Alim sözü də "aləmə" kökünə istinad edir.

Böyük islam peyğəmbəri Həzrəti Məhəmməd (s.ə.s) elmi yüksək qiymətləndirmişdir: "Mənim ümmətimdən hər bir ağıl sahibinə bu dörd şey vacibdir: elmi eşitmək, onu öyrənmək, yaymaq və ona əməl etmək". "Elmi beşikdən qəbrədək öyrənilir". "Elmin fəziləti ibadətə fəzilətindən əfzəldir". "Alimləri eşidin, çünki onlar dünyanın چراغی, axirətin nurudurlar". Müsəlmanların müqəddəs kitabı Qurani-Kərimdə deyilir: "Heç bilənlərlə bilməyənlər (alimlə cahil) eyni ola bilərlərmi?"

Azərbaycan milli izahlı ensiklopedik pedaqoji lüğətində (Bakı, 2005) "elm" və "alim" kəlmələri belə xarakterizə olunur:

"Elm-real gerçəkliyin ictimai şəurdə inikası olan və onu (gerçəkliyin) təkmilləşdirməyə yönələn cəmiyyətə fayda verən obyektiv biliklər sistemidir. Alim - iqtisadiyyatın, ticarətin, inşaatın, mədəniyyət və incəsənətin, habelə təbiətin bu və ya digər sahəsindəki hadisələr arasında səbəb və nəticə əlaqələrini, qanunauyğunluqlarını elmi cəhətdən araşdıran, əsasən, elmlər namizədi və ya elmlər doktoru elmi dərəcəsi olan şəxsə deyilir".

Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində (II cild "Şərq-Qərb", 2006) elm - təbiət və cəmiyyətin inkişafındakı qanunauyğunluqları və obyektiv aləmə təsiri üsullarını meydana çıxaran biliklər sistemi və bu biliklərin ayrıca sahəsi adlandırılır.

Müəllim sözü də "aləmə" kökündəndir. Ərəb dilində "dərəsa" kökündən ya-

ranan "mudərris" sözü də "dərs keçən, müəllim, pedaqoq" mənalarını verir. Pedaqoji anlamda müəllim - sistemləşdirilmiş bilikləri, bacarıq və vərdişləri, habelə mənəvi keyfiyyətləri öyrənilənlərə məqsədyönlü, planlı və mütəşəkkil asılmaq yolu ilə cəmiyyətin inkişafına təkan verən pedaqoji təhsilli mütəxəssisdir.

"Aləmə" kökündən olan "təlim, öyrənmə, elmi nəzəriyyə" mənalarında işlədilən təlim anlayışı da pedaqoji ədəbiyyatımızda geniş istifadə olunur. Təlim - bilik, bacarıq və vərdişlər qazanmağa yönəldilmiş, öyrənilən öyrənilənlər arasında qarşılıqlı fəaliyyətə əsaslanan pedaqoji prosedürdür. Təlim zamanı öyrədən şəxs öyrənilənlərdə şəurun inkişafına, mənəvi və psixoloji keyfiyyətlərin asılmasına, bilik, bacarıq və vərdişlərin mənimsənilməsinə diqqət yetirir.

Azərbaycan dilində "təlimat, göstərişlər", "məlumat, informasiya" mənalarında işlədilən sözlər də eyni kökdəndir.

Dərs və tədris sözləri "öyrətmək, tədris etmək" mənalarını verən "dərəsa" kökündəndir. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində (I cild "Şərq-Qərb", 2006) "dərs" sözü aşağıdakı mənaları ifadə edir: 1) Müəyyən bir fənni öyrənmək üçün daimi, müntəzəm təlim; məktəbdə məşğələ; ayrıca bir fənnə hasr olunmuş vaxt, saat; 2) Gələn məşğələyə hazırlaşmaq, oxuyub öyrənmək üçün müəllimin şagirdə verdiyi tapşırıq, iş; 3) nəsihət, təlqin, öyrətmə; 4) tənbəh, cəza.

Dərs-müəyyən vaxt ərzində, cədvəl üzrə və tədris proqramına müvafiq təşkil edilən məşğələdir. Tədris dərs sözlünə sinonim kimi işlədilir. Dərs vermə, dərs öyrətmə mənalarını verir.

Mədrəsə sözü də "dərəsa" kökündən əmələ gələn "dərs öyrənilən yer" mənasını ifadə edir. Vaxtilə mədrəsələr dini və dünyəvi elmləri tədris edən məktəblər hesab olunurdu.

Qələm sözü "kəsmək, kəsib qısaltmaq, ağacı budamaq" mənalarını verən "qələmə" kökündəndir.

Müqəddəs Qurani-Kərimin 68-ci surəsi də Qələm adlanır.

Kitab ərəb sözü olub "yazmaq, tərtib etmək" mənalarını verən "kətabə" kökündəndir.

Görkəmli elm və mədəniyyət nümayəndələri insan təfəkkürünün məhsulu olan, öyrənmə və öyrənilənlər üçün əsas bilik mənbələrinin biri kitabı yüksək dəyərləndirmişlər: Azərbaycan dramaturqu Nəcəf bəy Vəzirovun fikrinə kitabları bizi ötən əsrlərin varisi edir. İngilis alimi Frensis Bekona görə kitab zamanın dalğaları üzərində sayahət edən və öz qiymətli yükünü nasillərdən-nasillərə daşıyan fikir gəmisidir. İngilis yazıçısı Samuel Smaylsin fikrinə, kitab müxtəlif insanların düşüncələrini vəhdət halında birləşdirən və onların arasında sıx ünsiyyət yaradan mənəvi körpüdür.

Məktəb sözü də eyni kökə istinad edir.

"Füyuzat" dərşində məktəb məfhumu belə ifadə olunur: "Məktəb elm və maarifin bağı, ağıl və fikir çiçəklərinin meyvəsidir. Elm və mədəniyyət bir günəş, məktəb də o günəşə doğduğu yerdir. Mərifət nuru həmişə oradan saçılır". Almaniyanın dövlət xadimi və kansleri Otto Bismarka görə məktəbləri olan bir millətin gələcəyi əminliyətlə və təhlükəsizdir.

Pedaqoji ədəbiyyatda məktəb çoxmənalı məfhum kimi işlədilir: 1) təlim-tərbiyə işinin həyatə keçirildiyi tədris müəssisəsi; 2) bilik, bacarıq və vərdişlərin, yaxud həyat tərziyyəsinin qazanılması; 3) hər hansı bir xüsusişləndirilmiş tədris müəssisəsi (hərbi məktəb, musiqi məktəbi); 4) elm, ədəbiyyat, incəsənət, fəlsəfə və digər sahələrdə formalaşmış

müəyyən prinsip, metod və ideyaların ümumiliyi ilə bağlı cərayan.

Tələbə sözü "tələbə" kökündəndir. Eyni kökdən olan mütəlib "tələbbər, iddiaçı", mətləb "tələb, tələbat, məqsəd, mətləb" sözləri də təlimdə işlənir.

Pedaqoji anlayış kimi tələbə-sistemləşdirilmiş bilik, bacarıq və vərdişləri, habelə mənəvi keyfiyyətləri ilə məktəbdə professor-müəllim heyətinin məqsədyönlü, planlı və mütəşəkkil rəhbərliyi altında mənimsəmə yolu ilə müstəqil fəaliyyətə hazırlanan şəxsdir.

Valideyn ərəb dilində "valid" sözünün təsniyə forması "validən" sözündən olub "dünyaya gətirmək, nəsil törətmək" mənalarını verən "valadə" kökünə istinad edir. Ata və Ana sözləri də eyni kökdəndir.

Valideyn - övladı dünyaya gətirib, onun fiziki və mənəvi inkişafı üçün bilavasitə qayğı göstərən, habelə düzgün tərbiyəsi üçün məsuliyyət daşıyan ana və atadır.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında təsbit olunmuşdur: "Uşaqlara qayğı göstərmək, onları tərbiyə etmək valideynlərin həm hüququ, həm də borcudur". Valideynlərin hüquqlarına aşağıdakılar daxildir: uşaqlar üçün təlim-tərbiyə müəssisəsi, tərbiyəçi və ya müəllim seçmək; uşaqların təlim-tərbiyəsi ilə bağlı müxtəlif orqanlara müraciət etmək; təhsil sahəsində öz uşaqlarının hüquq və mənafeqlərini müdafiə etmək. Valideynlərin vəzifələrinə aiddir: uşaqların sağlamlığını qorumaq, istedadının inkişafı qayğısına qalmaq; uşaqların ləyaqətinə hörmət etmək; uşaqlarda valideynə, ailəyə, vətəna, ana dilinə, xalqına, tarixinə, adət və ənənələrinə, başçı dəyərlərə, dövlət rəmzlərinə, insan hüquqlarına hörmət hissi oyaatmaq, uşaqların ümumi icbari təhsil alınmasına şərait yaratmaq.

Pedaqogika sahəsinə aid məqalələrdən biri olan tərbiyə - davranışla əlaqədar olan mənavi keyfiyyətlərin məqsədyönlü, planlı və müntəzəkli şəkildə formalaşdırılması prosesidir. Tərbiyə-təhsil verməklə, hər hansı bir adət, ədəb və davranış qaydalarını aşımaq, yetişdirmək, böyütmə; insanın ümumi inkişaf, sisteməlik təsir və təlim nəticəsində biliyi, mədəni vərdislərə və s. yiyələnməsi, gözəl əxlaq deməkdir.

Tərbiyə rəbb kökündən əmələ gəlmiş və aşağıdakı mənalara ifadə edir: 1) rəbə artmaq, çoxalmaq; 2) rəbbə böyütmək, ərsəyə çatdırmaq; 3) rəbb tərbiyə etmək, doğru yol göstərmək, islah etmək. Göstərilən hər üç mənanın "tərbiyə" sözünün etimologiyasına aid edildiyini ilk dəfə professor R.Hüseynzadə dəyərənmişdir. Müqəddəs Qurani-Kərimdə ən çox xatırlanan sözü Allahın 99 adından (əl-əs-məul-husna biri olub "tərbiyə edən, nemət verən, insanları mənəvi yüksəlişə aparan" deməkdir. Mürəbbiyyə sözü də "rəbb" kəlməsindən əmələ gəlmiş "tərbiyəçi" mənasını verir.

Allah insanı pak məxluq yaratdığı halda tərbiyə etmə işini valideynlərə həvalə etmişdir. Həzrəti Məhəmmədə (səs) görə heç bir ata-ana övladına gözəl tərbiyədən daha yaxşı miras qoya bilməz.

"Əxlaqi-Nasiri" əsərində tərbiyənin bütün bir sistemini yaradan N.Tusi yazır ki, uşaq təbiətində olan fitri nəqslərə görə pis adətlərə meyil edə biləcəyi vaxtdan əvvəl onun qarşısını almaq, təbiətini nəzərdə tutmaqla əxlaqını saflaşdırmaq gərəkdir. Tərbiyənin bünövrəsi belə bir əsasə söykə - narsə, uşağı fəzilətli insan soviyyəsinə yüksəltmək olar.

İran şairi və mütəfəkkiri Sədi Şirazi bu barədə belə yazmışdır:

Kiçik ikən hər uşaq edilməzsə tərbiyə, Böyüyəndə görünməz onda ədəb,

nəzakət.

Alman şairi və mütəfəkkiri İohann Volfqanq Höteyə görə uşaqların gələcəyi aldığı tərbiyədən asılıdır. Fransız yazıçısı və filosofu Deni Didro belə hesab edirdi ki, bir uşağı tərbiyə edərkən ilk düşüncənə onun namuslu bir insan olmasıdır. Bunun üçün də əvvəlcə gözəl ürək, sonra zəkalı baş lazımdır. Fransız filosofu Klod Adrian Helvetinin fikrincə, biz hamımız aldığımız tərbiyənin övladlarıyıq.

Ədəb sözü ərəb dilində "nəzakətli, tərbiyəli, ədəbli olmaq" mənalara verən "ədəb" kökündən əmələ gəlmişdir. İslam rəti Əli əleyhissəlamə görə ədəb insanın kamalıdır. Ədəb - əxlaq qaydalarına riayət, hərəkət və danışmada nəzakət, incəlik, tərbiyə deməkdir. Ədəb mənası ədəb-ərkan kəlməsi də eyni mənada işlədilir. Atalar sözündə deyilir: "Ədəbi kimdən öyrəndin? - Ədəbsizdən."

Ədəbi sözü "ədəbiyyatla bağlı olan, ədəbiyyata aid" mənalara (ədəbi əsər, ədəbi cərəyan, ədəbi irs və s.) verir. Köhnə ədəbiyyatda "ədəbistan" anlayışının məktəb mənasında işlənməsinə rast gəlir. Ədəbistan "ədəb, tərbiyə yeri, ədəb öyrədilən yer" deməkdir. "Ədəb" kökündən istinad edən "ədəbiyyat" anlayışı - hər hansı bir xalqın, dövrün və ya bütövlükdə, bəşəriyyətin yaratdığı elmi, bədii, fəlsəfi, pedaqoji və digər əsərlərin məcmusu kimi başa düşülür.

Əxlaq sözü ərəbcə "xulq" (mənası "yaradma, xəq etmə") sözünün cəmi olub, insanın təbiətində olan xasiyyətləri və davranışları, eləcə də həyatı boyu qazandığı keyfiyyətləri və xasiyyətləri ifadə edir. Pedaqogika öyrədir ki, insan yaşadığı cəmiyyətin üzləri ilə rəftarında etik normalar və əxlaqi prinsiplər çərçivəsində hərəkət etməlidir.

Həzrəti Məhəmməd (səs) imanının kamala yetməsinin gözəl əxlaqla mümkün

olduğunu söyləmişdi. "Füyuzat" jurnalında əxlaq kəlməsi belə ifadə olunub: "Gözlərin həyası, üzün isməti, iffətin zinəti, halal qazancın bərkəti, səbrin yolu və qəlbın cəvəhəri əxlaqdır". Qədim yunan filosofu Platona görə əxlaq və qəbahət tərzinin iki müxtəlif gözündə yerləşir. Bunlardan biri qəlxarsa, digəri enər. Alman fiziki Albert Eynşteyn əxlaqi bütün insani dayarların təməli hesab etmişdir.

Mənaviyyat sözü "nəzərdə tutmaq, mənasını vermək, ifadə etmək" mənalara verən "anə" kökündəndir. Məna və mənavi sözlər də həmin kökə istinad edir. Məna dedikdə sözün və ya cümlənin ifadə etdiyi məfhum, anlayış, dərk ediləcək məntiqi məzmun və mahiyyət nəzərdə tutulur. Sözlərin bir qismi cəmənalı olub haqiqi və məcazi mənalara ifadə edir.

İnsanın daxili, ruhi aləmi ilə bağlı olan mənavi keyfiyyətlər - şəraf, ləyaqət, düzlük, təvazökarlıq, insanpərvərlik, mərdlik, sadəlik, dostluq, sədaqət, vətənpərvərlik və s. onun mənaviyyətinin və yüksək əxlaqının təzahürüdür.

Alman filosofu İmmanuel Kantın fikrincə mənaviyyat bizə xoşbəxt olmağı deyil, xoşbəxtliyə necə nail olmağı öyrədir. Fransız filosofu və mütəfəkkiri Jan Jak Russo isə belə hesab edirdi ki, insanın bütün mənaviyyəti onun niyyət və əməllərindən irəli gəlir və onlarla ölçülür.

Rəyçi: əməkdar müəllim A.Muradov

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Hüseynzadə R. Qədim və erkən orta əsrlərdə Azərbaycanda tərbiyə, təhsil və pedaqoji fikir. Bakı, 2007.

2. Hüseynzadə R. Magistr dissertasiyası (Metodik vəsait). Bakı, 2009.

3. Kazimov N. Məktəb pedaqogikası. Bakı, 2008.

4. Azərbaycan milli izahlı ensiklopedik pedaqoji lüğət. Bakı, 2005.

5. Baranov X. Arəbsko-russkiy slovar. Moskva, 2005.

6. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti (I-IV cildlər). Bakı, 2006.

7. Cəfərov M., Ramizəyloğlu S. Ağla və qəlbə işıq saçan sözlər. Bakı, 2009.

8. Ərəb və fars sözləri lüğəti (Azərbaycan klassik ədəbiyyatı oxumaq üçün). Bakı, 1966.

9. Tanrıverdi Ə. Dilimiz, mənaviyyətimiz. Bakı, 2008.

З.Ширнєва

Значение слов и понятий арабского происхождения, использованные в педагогической литературе

Резюме

В статье раскрыты значения слов арабского происхождения, используемые в педагогической литературе. Также уделено внимания высказываниям известных деятелей науки и культуры.

Z.Shiriyeva

Words from arabic origin used in pedagogical literature

Summary

The article has been explained to arabic origin conceptions and their vocabulary meanings using in our pedagogical literature. It has been paid attention to the valuable thoughts of the prominent science and cultural members.